

JOSHUA KJERULF DUBROW

Świadomość klasowa interesów politycznych. Pojęcie i pomiar

Podstawą działań klasowych jest świadomość klasowa – tak zakładają naukowcy. Świadomość klasowa jest koniecznym warunkiem wzrostu dostępu klasy robotniczej do zasobów stratyfikacyjnych i zwiększenia szansy ruchliwości. Uważana jest również za podstawę rewolucyjnej zmiany społecznej (Mann 1973; Morris 1979; Brooks 1994). Tradycyjnie pojęcie to zwykle się utożsamiać z marksizmem, przy czym uwagę badaczy skupiała dotychczas klasowa świadomość interesów **ekonomicznych**. Czasami odrywa się to *implicitie*. W głośnych międzynarodowych badaniach nad strukturą klasową, neomarksista Erik Olin Wright (1997: 4) tak definiuje świadomość klasową: „[jest to] zrozumienie własnych interesów klasowych przez ludzi należących do danej klasy”. I choć definicja ta wydaje się szczególnie szeroka, obejmująca wiele rodzajów interesów, zarówno w tym konkretnym badaniu, jak i w większości innych badań nad świadomością klasową, punktem ciężkości jest związek zachodzący między walką klasową a zasobami ekonomicznymi. W szczególności wskazuje się, że świadomość własnych interesów ekonomicznych w klasie robotników wpływa na dostęp tej klasy do zasobów ekonomicznych i ich nabywanie (por. także Mann 1973; Evans 1992; Surridge 2007).

W literaturze poświęconej świadomości klasowej pominięto teoretyczną rolę władzy politycznej jako źródła analitycznie odrębnego od sfery ekonomicznej i jako siły społecznej zdolnej do strukturyzacji stosunków klasowych, udostępniającej inne zasoby stratyfikacyjne i zwiększającej ruchliwość klasową. W koncepcjach marksistowskich władza polityczna traktowana jest jako cecha wtórna kapitalistycznego porządku ekonomicznego. Teoretycy stratyfikacji natomiast, na przykład Max Weber (1946) czy Gerard Lenski (1966), przekonują, że podział siły politycznej ma duży wpływ na podział zasobów ekonomicznych. Podobnie jest w teorii zasobów władzy Waltera Korpiego (1983), gdzie stosunki klasowe są efektem „demokratycznej walki klas” w sferze politycznej. Klasowy charakter wyborów każe sądzić,

że klasy mają konkretne, odrębne interesy polityczne, których realizacja poprawia szanse życiowe członków danej klasy społecznej (np. Hout i in. 1995; bardziej aktualny przegląd o charakterze porównawczym zob. Domański 2007b).

Warto przypomnieć, że niektórzy badacze świadomości klasowej odrzucają pogląd, jakoby marksizm był rzeczywiście kluczową teorią dla konceptualizacji i pomiaru świadomości klasowej, proponując tym samym rozszerzenie definicji interesów klasowych na inne zasoby stratyfikacyjne (Fantasia 1995: 272–273). Jest jednak faktem, że dotychczas przeprowadzono niewiele badań empirycznych nad pomiarem politycznych interesów klasowych i nad stopniem uświadomienia tychże interesów przez poszczególne klasy społeczne.

Celem tego artykułu jest konceptualizacja klasowej świadomości interesów **politycznych** oraz wskazanie, jak można ją mierzyć. Zważywszy, że literatura poświęcona tej problematyce nie podejmuje tych kwestii bezpośrednio i niewiele w tym zakresie zrobiono, skupię się na trzech podstawowych, kluczowych pytaniach: (1) Jakie sprzeczne interesy polityczne mają poszczególne klasy społeczne? (2) Jak dalece klasy uświadamiają sobie owe interesy? (3) Na ile wskaźniki tych interesów są ze sobą związane?

Wychodząc od syntetycznego przeglądu dotychczasowej literatury, rozwijam trzy podstawowe tezy, których celem jest uzgodnienie neomarksistowskich koncepcji walki klasowej z szerszym spojrzeniem na interesy klasowe. Twierdzę, po pierwsze, że świadomość klasową interesów politycznych można analitycznie oddzielić od świadomości innych interesów, na przykład ekonomicznych. Po drugie, przymuję, że aby świadomość interesów politycznych miała charakter klasowy, musimy się odwołać do pojęcia walki klasowej: klasy muszą sobie uświadomić, że ich interesy polityczne są sprzeczne z interesami pozostałych klas. Po trzecie, zakładam, że świadomość klasową można analitycznie oddzielić od działania klasowego, ponieważ związek między jednym i drugim nie jest daną *a priori*, lecz kwestią wymagającą zbadania.

Podstawą przedstawionej poniżej propozycji pomiaru świadomości klasowej jest analiza unikalnych danych sondażowych pochodzących z badania NORPOL, zrealizowanego w 2005 r. na reprezentatywnej próbie mieszkańców Polski. W pierwszej części, opierając się na tych danych, przedstawiam autorską koncepcję metody pomiaru interesów politycznych; druga część jest próbą przetestowania tego podejścia przez analizę stopnia, w jakim klasy żyjące we współczesnej Polsce uświadamiają sobie walkę klas pod względem parlamentarnej reprezentacji ich interesów.

Klasa społeczna a polityczna nierówność reprezentacji

Klasy społeczne różnią się co do ilości zasobów politycznych i dostępu do nich; mamy więc do czynienia z klasową nierównością polityczną. Szczególnie ważnym zasobem politycznym jest reprezentacja klas w instytucjach politycznych – na przykład takich jak parlament. To dzięki reprezentacji w procesie realizacji polityki uwzględniane są interesy obywateli (Przeworski i in. 1999). Polityczna walka klasowa oddziałuje na podział zasobów ekonomicznych i politycznych, czyli na stratyfikację społeczną (Korpi 1983). Myśli i działania przedstawicieli odpowiedzialnych za tworzenie polityki kształtowane są przez ich pochodzenie społeczne (Xydias 2008). Niebagatelne znaczenie ma stopień homogeniczności klasowej ciała ustawodawczego, ponieważ im większa homogeniczność, tym bardziej jedna klasa kontroluje funkcjonowanie systemu politycznego i państwa. Gdy w ciałach ustawodawczych dominuje jedna klasa, głosy innych klas są zagłuszane (APSA 2004). Klasa mająca dominujący wpływ w aparacie państwowym przeciąga politykę w swoją stronę; można powiedzieć, że „skrzywia” ją, jak formułuje to Domhoff (2000).

Reprezentacja deskryptywna – zwana tutaj kompozycyjną – wskazuje na stopień, w jakim skład parlamentu przypomina skład demograficzny i doświadczenia obywateli. Zdaniem niektórych autorów, jest ona czynnikiem kluczowym, decydującym o tym, czyj głos zostanie w legislaturze wysłuchany i kiedy – oraz jak głośno – zabrzmie (Mansbridge 1999: 628). Reprezentacja kompozycyjna, ucieleśnienie głównie demograficznego i/lub mającego wspólne doświadczenia podzbioru danego społeczeństwa, zwykle przekłada się na reprezentację merytoryczną, czyli reprezentację interesów. Powiada się, na przykład, że najlepszymi przedstawicielkami elektoratu kobiecego są posłanki, ponieważ mogą korzystać ze wspólnych dla swojej płci doświadczeń. Istotnie, z badań wynika, że posłanki częściej niż posłowie wprowadzają przepisy prawa broniące interesów kobiet (Swers 2002). Można, odwołując się do tego empirycznie potwierzonego przykładu (wskazującego na związek między kompozycyjną a merytoryczną reprezentacją kobiet), przypuszczać, że wzrost własnej reprezentacji osobowej w aparacie państwowym leży w politycznym interesie każdej znaczącej kategorii społecznej.

Prawidłowością jest, że w nowoczesnych demokracjach liczba reprezentantów klasy wyższej, wywodzących się z tejże klasy, przewyższa liczbę przedstawicieli klasy wyższej w strukturze społecznej. Innymi słowy, wśród ogółu parlamentarzystów klasa wyższa ma najkorzystniejszy stosunek liczby swoich przedstawicieli do ogólnej liczebności własnej klasy (Dubrow 2006).

W ten oto sposób, klasa wyższa kontroluje aparat państwowy, a uprawiana przez nią polityka odzwierciedla raczej jej własne interesy.

Co jest powodem nierówności klasowej w przedstawicielstwie parlamentarnym? Odpowiedź jest krótka: działanie klasowe. Wyróżnić można pięć podstawowych mechanizmów prowadzących do politycznej nierówności reprezentacji kompozycyjnej: (1) klasowość głosowania – chodzi w tym wypadku o głosowanie na przedstawicieli „swoich” reprezentantów (Dubrow 2007; zob. też Domański 2007), (2) aktywność polityczna, na przykład udział w kampaniach wyborczych i inne formy partycypacji politycznej (Gallego 2008; APSA 2004), (3) kontakty z politykami i innymi członkami państwa w ramach elitarnych sieci po to, by wpływać na członków państwowej elity politycznej (Domhoff 2000), (4) kontrola nad aparatem państwowym, na przykład ograniczanie dostępu czy kontrola podaży przedstawicieli określonych klas czy innych grup (zob. Paxton i Kunovich 2003), oraz (5) tworzenie klasowych organizacji politycznych, takich jak partie i quasi-partie (van den Berg i Janoski 2005). Działanie tych czynników zwiększa nierówność reprezentacji politycznej, co wcale nie oznacza, że idealnym stanem jest zupełna równość, to znaczy dokładne odwzorowanie proporcji klas w całym społeczeństwie. Chodzi jednak o to, aby klasy społeczne były obecne w ciałach legislacyjnych w takiej proporcji, która zapewnia możliwość właściwej reprezentacji merytorycznej lub co najmniej obronę interesów.

Świadomość klasowa interesów politycznych

Jak się zakłada, jedną z podstaw działalności klasowej jest świadomość klasowa (Mann 1973; Brooks 1994). Klasy różnią się pod względem stopnia, w jakim posiadają świadomość klasową, a co za tym idzie, różni je stopień, w jakim podejmują działanie. Inaczej mówiąc, klasowa świadomość interesów politycznych umożliwia klasową działalność polityczną.

Sposoby rozumienia pojęcia świadomości klasowej

We współczesnej literaturze na temat świadomości klasowej toczy się zażarty spór o definicję i pomiar tego zjawiska. Dla większej przejrzystości analizy tego, co do tej pory zrobiono, posłużę się zaproponowanym tu podziałem na dwa podstawowe obozy: konstruktywistów i sondażystów (podobny podział wprowadza też Surridge 2007). Każdy obóz pomaga nam zrozumieć, czym jest świadomość klasowa, ale ponieważ dane, jakimi się posługuję, pochodzą z socjologicznego sondażu reprezentacji politycznej,

osobiście skłaniam się ku obozowi sondażystów. Niemniej jednak, moje rozważania teoretyczne i proponowane sposoby pomiaru czerpią też obficie z podejścia konstruktywistycznego.

Zdaniem konstruktywistów, świadomość klasowa to idea uśpiona, tkwiąca w umysłach członków danej klasy i dochodząca do głosu tylko podczas „strategicznych zdarzeń”, kiedy klasowość wysuwa się na plan pierwszy, na przykład podczas strajków czy innych interakcji klasowych (Fantasia 1995: 278). Konstruktywiści stosują „miękkie” metody, gdzie oznak świadomości klasowej poszukuje się w wyjaśnieniach, jakich udzielają aktorzy na temat własnych zachowań w sytuacji walki klasowej (Fantasia 1995; Savage 2000). Konstruktywiści wychodzą z założenia, że działalność klasowa zakorzeniona jest w zdarzeniach konfliktowych zachodzących w sferze produkcji. Innymi słowy, działalność klasowa i świadomość klasowa to jedno i to samo. Zgodnie z tą koncepcją, ich metody skupiają się na analizie percepcji zdarzeń z zakresu walki klasowej.

Sondażyści mają odmienne przekonania na temat świadomości klasowej. Po pierwsze, uważają, że świadomość istnieje bez względu na to, czy aktor aktualnie strajkuje czy uczestniczy w innej formie protestu. Z punktu widzenia metodologii, podejście to polega na ilościowej analizie danych z badań sondażowych, w których respondentom zadaje się różne pytania dotyczące hipotetycznych sytuacji z zakresu walki klas, a następnie pyta się ich o przynależność klasową (np. Wright 1989). Inaczej niż w podejściu konstruktywistycznym uważa się, że istnieją obiektywne wskaźniki przynależności klasowej respondenta (Brooks 1994; Wright 1996; Surridge 2007). Sondażyści przyznają, że działania klasowe są pochodną świadomości klasowej, ale działanie i świadomość – to dwa analitycznie odrębne zjawiska, których wzajemny związek należy dopiero empirycznie ustalić (Brooks 1994).

Tożsamość i opozycja to kluczowe elementy świadomości klasowej dla obu obozów. Jednak Mann (1973: 13) twierdzi, że istnieją aż cztery kolejne, hierarchiczne poziomy świadomości klasowej: (1) tożsamość klasowa (identyfikacja z daną klasą), (2) opozycja klasowa (postrzeganie kapitalistów przez robotników jako przeciwników), (3) totalność klasowa (klasa to wszechogarniający aspekt egzystencji społecznej) i (4) alternatywy klasowe, czyli wizualizacja różnych sposobów organizacji produkcji ekonomicznej (np. socjalizm – komunizm). Echa tej typologii odnajdujemy w literaturze sondażowej. I tak np. Evans (1992: 233–234) interpretuje literaturę dotyczącą świadomości klasowej jako skoncentrowaną na eksploracji wyrosłej z opozycji tożsamości klasy robotniczej.

Konstruktywiści mają szersze – aniżeli sondażyści – spojrzenie na to, co konstytuuje interesy klasowe. Zdaniem konstruktywistów, świadomość nale-

ży rozpatrywać na tle szeroko rozumianej kultury i nieobca jest im myśl, że świadomość klasowa może się opierać nie tylko na czysto ekonomicznych interesach. Starają się również rozpoznawać takie interesy klasowe, które nie wywodzą się ze sfery produkcji i aktywności ekonomicznej. Zdaniem Broksa, „w kilku badaniach starano się odpowiedzieć na pytania o stopień, w jakim interesy i identyfikacje klasowe organizują przynależności obywateli **poza miejscem pracy**” (1994: 168; podkreślenie – *J.D.*). I, jak twierdzi Surridge (2007), postawy antykapitalistyczne to niejedyne ważne dla świadomości klasowej postawy.

Większość metod pomiaru świadomości klasowej stosowanych przez sondażystów koncentruje się na walce klas w sferze produkcji i aktywności ekonomicznej, ale niektóre z nich opierają się na założeniu, że istnieje związek między interesami politycznymi a interesami ekonomicznymi. W swoim klasycznym badaniu Glantz (1958) bada świadomość klasową za pomocą serii pytań sondażowych dotyczących „polityczno-ekonomicznych” interesów respondentów, takich jak polityka podatkowa, publiczna opieka zdrowotna czy kontrola rent. Jedna z pozycji kwestionariusza brzmiała na przykład tak: „Jeśli Twoi senatorowie lub kongresmeni głosowali za zaprzestaniem kontroli rent, to czy głosowali za wyjęciem pieniędzy z Twojej kieszeni?”. Z kolei, Marshall i inni (1988) wyszli z założenia, że przedstawiciele klas wiedzą, iż system polityczny pomaga kształtować szanse życiowe. Dlatego do pomiaru świadomości klasowej użyli między innymi pytania odwołującego się wprost do związku między klasami a „sprawami politycznymi”: „Dawniej istniała klasa dominująca, która sprawowała kontrolę nad systemem ekonomicznym i politycznym, oraz klasa niższa, która nie miała żadnej kontroli nad sprawami ekonomicznymi i politycznymi. Jak myślisz, czy teraz jest inaczej czy tak samo?”. Model świadomości klasowej Wrighta (1989) uwzględnia przede wszystkim konflikty w sferze ekonomicznej, chociaż jeden z wymiarów świadomości klasowej to władza. Do pomiaru służy następujące stwierdzenie oceniane na skali Likerta: „Wielkie korporacje mają o wiele za dużo władzy w dzisiejszym społeczeństwie”. Jednakże żadne z powyższych narzędzi nie mierzy bezpośrednio interesów politycznych.

Dla celów analizy empirycznej można oddzielić interesy polityczne od ekonomicznych, trzeba wszak pamiętać, że obie sfery, polityczna i ekonomiczna, często się silnie zająwiają. Sięgając do konstruktywistów, można powiedzieć, że tyle jest interesów, ile form ich kulturowej ekspresji; czerpiąc zaś inspirację z sondażystów, można powiedzieć, że tyle jest interesów, ile zasobów stratyfikacyjnych.

Przedstawiciele obu obozów twierdzą, że kluczowym wyznacznikiem świadomości klasowej jest walka klas. Odnosi się wrażenie, że jeden twór, zaludnio-

ny przypuszczalnie przez klasę wyższą – złożony z senatorów Glantza, klasy dominującej Marshalla i innych, wielkich korporacji Wrighta – aktywnie walczy z innymi, niższymi, jak można domniemywać, klasami (i odnosi nad nimi zwycięstwo). Interesy polityczne, podobnie jak interesy ekonomiczne, mają charakter klasowy wtedy, kiedy odzwierciedlają immanentną dla stosunków klasowych walkę (klasy mają tyle interesów, ile jest sytuacji walki klasowej). Celem empirycznej analizy świadomości klasowej powinno więc być zrozumienie nie tylko walki ekonomicznej, ale też i demokratycznej walki klas.

Wskutek odmiennego sposobu konceptualizacji związku, jaki zachodzi między świadomością klasową a działalnością klasową, konstruktywiści i sondażyści stosują różne metody badawcze. W gruncie rzeczy spór toczy się o to, czy pytania kwestionariuszowe zadawane w tradycyjnym badaniu sondażowym trafnie mierzą świadomość klasową. Stanowisko konstruktywistów i sondażystów w tej kwestii wyczerpująco przedstawili Brooks (1994), Fantasia (1995) i – całkiem niedawno – Surridge (2007). Nie będę więc tutaj przytaczał argumentów stron *in extenso*, skupię się jedynie na syntetycznym ujęciu obu podejść.

Wbrew temu, co – zdaniem konstruktywistów – stanowi o słabości sondażu jako metody pomiaru świadomości klasowej (argument ten, *nota bene*, można rozszerzyć na wszystkie obiekty badań sondażowych), sondaż może być użytecznym substytutem konkretnych, strategicznych kontaktów. Nacisk konstruktywistów na badanie działalności klasowej usuwa w cień codzienne, i pozornie zwyczajne doświadczenia będące budulcem świadomości klasowej (Morris 1979: 29). Dlatego świadomość klasowa może być ideą ukrytą (zob. Mann 1973: rozdział 6), ale nie trzeba zakładać, że jedynymi sytuacjami umożliwiającymi członkom danej klasy ekspresję swojej świadomości klasowej są sytuacje dramatycznego konfliktu.

Możliwa jest synteza podejścia sondażysty i konstruktywisty, a wyglądałaby ona tak. Sytuacja sondażowa przypomina trochę eksperyment – zacytujmy Brooksa (1994: 174): „proces odpowiedzi w badaniu sondażowym można (...) ująć jako eksperyment, w którym ankieter manipuluje pytaniami sondażowymi (bodźcami) w warunkach kontrolowanych (wywiad) po to, by móc wyciągnąć wnioski (dokonać inferencji) na temat interesującego go mechanizmu (w tym wypadku, świadomości klasowej)”. Kiedy więc pytamy respondentów o sytuacje klasowe wprost, myślą oni w kategoriach klas i tak też odpowiadają. Innymi słowy, kiedy w tym samym pytaniu pytamy o klasę i o interesy klasowe, uzyskujemy odpowiedź, która może posłużyć jako miara świadomości klasowej. Przy odpowiednim doborze pozycji kwestionariuszowych sytuacja sondażowa może być trafnym substytutem konstruktywistycznego strategicznego kontaktu.

Twierdzenia teoretyczne i hipotezy

W moim przekonaniu badanie świadomości klasowej interesów politycznych powinno opierać się na następujących twierdzeniach. Po pierwsze, świadomość klasowa wpływa na działanie klasowe w taki sposób, że im większa świadomość, tym większe prawdopodobieństwo, że klasy będą myśleć i działać zgodnie ze swoimi interesami klasowymi. Po drugie, działanie klasowe wpływa na podział zasobów politycznych – klasy, które podejmują walkę, zdobywają więcej zasobów politycznych aniżeli klasy, które walki nie podejmują.

Hipotezy na temat klas

W moim modelu na strukturę klasową w Polsce składają się cztery podstawowe klasy: wyższa, średnia, robotnicza i chłopska. Koncentruję się na ekstremach hierarchii klasowej, gdzie na jednym krańcu mamy klasę wyższą, na drugim zaś – klasę robotniczą i chłopską. Klasa średnia jest kategorią referencyjną.

Zgodnie z ideą, że klasa wyższa jest spójna i zwarta pod względem poglądów politycznych (Domhoff 2000), stawiam hipotezę, że najwyższy poziom świadomości klasowej posiada klasa wyższa. Przeciwnie, klasa robotnicza posiada najniższy poziom świadomości klasowej. Chłopi mają dość wysoki poziom świadomości klasowej, wyższy niż klasa robotnicza, ale niższy niż klasa wyższa.

Świadomość klasowa a historia polityczna klasy chłopskiej i robotniczej

Świadomość klasowa chłopów we współczesnych demokracjach jest słabo zbadana, a szkoda, bowiem chłopci stanowią interesujący punkt odniesienia zarówno dla klasy wyższej, jak i robotniczej (zob. Gorlach i Mooney 1998; Foryś 2005). Choć chłopci i robotnicy różnią się w kluczowych obszarach, zwłaszcza związanych z pracą, fakt, iż obie klasy mają niewielki dostęp do zasobów stratyfikacyjnych – ekonomicznych, statusowych i politycznych – powoduje, że zachodzi między nimi raczej podobieństwo aniżeli sprzeczność interesów. Oczywiście rolnicy znajdują się w opozycji do klasy wyższej.

Świadomość klasowa rolników i robotników ma ścisły związek z historią ekonomiczną i polityczną doby komunizmu i postkomunizmu, zwłaszcza w okresach radykalnych przemian społecznych, kiedy klasy te zachowały od-

rębną tożsamość polityczną. Historia ekonomiczna rolników w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat w Polsce była szczególna. W dobie komunizmu chłopcy byli współwłaścicielami ziemi, a zawierane z państwem kontrakty chroniły ich przed złą koniunkturą i możliwym spadkiem zapotrzebowania na produkty rolnicze. Po upadku komunizmu chłopcy wystawieni zostali na wpływ rynku, a zmiany sposobu finansowania i polityki wobec rolnictwa, idące w kierunku liberalizacji, spowodowały, że utracili oni względne bezpieczeństwo płynące z etatystycznego podejścia.

Pogorszyła się również sytuacja robotników na tle innych segmentów struktury społecznej. Klasa robotnicza najboleśniej odczuła wzrost bezrobocia, obniżyła się również jej pozycja w hierarchii dochodów i prestiżu (Domański 2007b). Wprawdzie rządy związane z Solidarnością, wywodzące się z byłej opozycji, znalazły przeciwwagę w postaci postkomunistycznej koalicji koncentrującej się wokół etatystycznej SLD, jednak klasa robotnicza nie mogła już odzyskać utraconego statusu (Ost 2005).

W okresie transformacji klasa robotnicza i klasa chłopska systematycznie traciły swych parlamentarnych przedstawicieli (Dubrow 2006). Rozłamowi Solidarności towarzyszył polityczny rozłam klasy robotniczej. O ile pod koniec lat 80. i na początku 90. świadomość własnych interesów politycznych wśród klasy robotniczej była potencjalnie wysoka, o tyle w pierwszej dekadzie XXI wieku klasa robotnicza była politycznie podzielona (Ost 2005). W 2005 roku żadna duża partia polityczna w Polsce nie przemawiała specyficznie do interesów ekonomicznych i politycznych klasy robotniczej.

W odróżnieniu od swoich pokrzywdzonych odpowiedników, chłopcy wypracowali i utrzymali jednorodną tożsamość polityczną. Fakt, iż cała klasa chłopska potrafi zidentyfikować swoje interesy ekonomiczne i polityczne, należy przypisać wielowiekowym tradycjom kulturowym, posiadaniu aktywnych organizacji oraz społecznemu i politycznemu oporowi w epoce komunizmu (Gorlach i Mooney 1998). W okresie postkomunistycznym elementy te zostały przyswojone przez partie polityczne broniące interesów chłopskich – Samoobronę, a zwłaszcza Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) – które stały się podstawową tubą rolników w rządzie (Szczerciak 2001). Dzięki wyjątkowej historii, chłopska świadomość klasowa powinna być wyższa niż świadomość klasowa klasy robotniczej.

Jakie są sprzeczne interesy klas społecznych?

W rozdziale tym rozważam trzy rodzaje interesów politycznych wyróżnionych pod względem reprezentacji kompozycyjnej. Pierwszy z nich wyra-

żany jest w postaci poparcia dla samej idei reprezentacji kompozycyjnej. Poparcie to świadczy o ogólnym zainteresowaniu posiadaniem takiej reprezentacji bez konkretnych odniesień do sposobów jej zwiększania. Drugi rodzaj znajduje odzwierciedlenie w postrzeganiu potrzeby przedstawicieli jako liderów pochodzących z określonych klas – takich jak robotnicy czy chłopci. Z kolei trzeci rodzaj interesów odzwierciedla świadomość istnienia czegoś takiego jak reprezentacja kompozycyjna, ale z konkretnym odniesieniem do sposobów jej zwiększenia – w tym wypadku poprzez wspieranie partii politycznych mogących wystawić swoich przedstawicieli.

W interesie klasy wyższej nie leży wspieranie kompozycyjnej reprezentacji wszystkich klas społecznych i klasa ta będzie najmniej skłonna uwierzyć, że potrzebni są liderzy robotniczo-chłopski. Istnieją trzy potencjalne źródła tych postaw; klasa wyższa: (a) zdaje sobie sprawę z przewagi liczebnej klasy robotniczej, (b) jest przekonana, że ani klasa robotnicza, ani klasa chłopska nie nadaje się do sprawowania władzy, (c) rządzi państwem i dlatego jest najbardziej świadoma korzyści płynących z rządzenia. Klasa robotnicza mogłaby próbować wprowadzania reform umożliwiających redystrybucję dóbr zmniejszającą bogactwo klasy wyższej, co – zdaniem ekonomicznych liberałów z klasy wyższej – byłoby posunięciem szkodliwym dla państwa. Członkowie klasy wyższej mają więc osobisty interes we wspieraniu kandydatów pochodzących z klasy wyższej i czerpią materialne korzyści z utrzymania nierówności w dostępie do władzy.

Ponieważ adekwatna reprezentacja, zwłaszcza parlamentarna, leży w interesie wszystkich klas, wszystkie klasy społeczne będą uważały, że preferowane przez nie partie powinny wystawiać kandydatów z ich własnej klasy społecznej. Jednakże ze względu na podobieństwo zajmowanych pozycji w strukturze społecznej, chłopci i robotnicy powinni mieć podobne interesy polityczne. Idąc tym tokiem rozumowania, należy przypuszczać, że zarówno klasa robotnicza, jak i chłopska, powinny wspierać liderów pochodzących albo z klasy robotniczej, albo z chłopskiej, chociaż częściej powinny się one skłaniać do popierania liderów z własnej klasy. Tak więc robotnicy będą wyrażali poparcie dla liderów z klasy robotniczej, chłopci zaś – z klasy chłopskiej.

Dane i zmienne

Dane pochodzą z NORPOL 2005, badania sondażowego przeprowadzonego w kwietniu 2005 roku przez Centrum Badań Opinii Społecznej na losowo dobranej reprezentacji mieszkańców Polski od 18. roku życia (N = 4000). Ba-

danie to obejmowało szeroki wachlarz tematów dotyczących postaw politycznych i kulturowych, w tym postawy wobec demokracji, wobec kompozycyjnej reprezentacji i stosunku do politycznych ideologii. Respondenci odpowiadali również na pytanie, na jaką partię głosowali w 2001 roku i jaką partię aktualnie preferują. Nie wszystkie pytania zadawano wszystkim respondentom, dlatego też liczebności dla rozpatrywanych w poniższej analizie zmiennych są niejednakowe. Należy dodać, że było to – jak się wydaje – pierwsze badanie ilościowe, w którym podjęta została próba bezpośredniej identyfikacji interesów politycznych z punktu widzenia reprezentacji kompozycyjnej.

Zmienne

W celu operacjonalizacji przynależności klasowej posłużyłem się Społeczną Klasyfikacją Zawodów, która dostarcza stosunkowo najbardziej trafnego pomiaru usytuowania w strukturze społecznej. Wychodzę z założenia, że klasy są kategoriami wyodrębniającymi się na podstawie obiektywnych cech położenia społecznego i uczestniczącymi w walce klasowej (Słomczyński i Shabad 2000). Zastosowany tu model podziałów klasowych nawiązuje do dziewięcioklasowego modelu zaproponowanego przez Słomczyńskiego i innych (2007). Klasa wyższa obejmuje osoby zajmujące stanowiska wymagające wysokich kwalifikacji, jak pracodawcy, menedżerowie czy eksperci. W skład klasy średniej wchodzi osoby zajmujące stanowiska wymagające odpowiednio niższych kwalifikacji i wykształcenia, jak pracownicy bezpośrednio nadzoru, samozatrudniający się właściciele czy technicy. W skład klasy robotniczej wchodzi wykwalifikowani i niewykwalifikowani pracownicy fizyczni, zatrudnieni w zawodach niewymagających wysokiego poziomu formalnego wykształcenia. Wreszcie klasa chłopska reprezentowana jest przez jednostki wykonujące role zawodowe rolników.

W celu uchwycenia świadomości klasowej interesów politycznych wybrałem z kwestionariusza NORPOL pytania, które: (a) odwołują się wprost do spraw politycznych, a zarazem (b) bezpośrednio dotyczą kwestii klasy społecznej. Kompozycyjną reprezentację w sensie postulowanego przez respondentów modelu identyfikują odpowiedzi na pytania o demograficzny skład parlamentu pod względem klasowym. Główne pytanie brzmi: „Do jakiego stopnia ważne jest, by skład Sejmu odzwierciedlał skład społeczeństwa pod względem proporcjonalnego udziału poszczególnych klas społecznych?”. Odpowiadając na to pytanie, respondenci posługiwali się skalą od „bardzo ważne” do „zupełnie nieważne”.

Jeżeli chodzi o przywództwo, to odwołuję się do dwóch pytań dotyczących postrzeganego zapotrzebowania na liderów wywodzących się z dwóch

klas: „Jak wielkie jest zapotrzebowanie na liderów będących robotnikami (chłopami)?” Odpowiedzi zawierały się w przedziale od 0 (najniższe zapotrzebowanie) do 10 (najwyższe zapotrzebowanie).

W celu ustalenia poparcia dla partii politycznych mających parlamentarnych przedstawicieli, respondentów proszono o wskazanie preferencji partyjnych z pozycji członka konkretnej klasy społecznej. Pytanie to było następujące: „Do jakiego stopnia ważne jest, by partia, na którą chce Pan/Pani głosować miała kandydatów do Sejmu pochodzących z tej samej co Pan/Pani klasy społecznej?” Odpowiedzi mieściły się w przedziale od „bardzo ważne” do „zupełnie nieważne”.

Skonstruowanie porównywalnego dla wszystkich klas wskaźnika świadomości klasowej wymagało zmodyfikowania uzyskanych w ten sposób odpowiedzi, ponieważ każda klasa inaczej odpowiada na pytania dotyczące interesów politycznych, nawet jeśli odpowiada zgodnie ze swoimi obiektywnymi interesami klasowymi. Na przykład, przedstawiciele klasy wyższej powinni na ogół traktować ideał kompozycyjnej reprezentacji za coś złego, podczas gdy klasa robotnicza i chłopska przeciwnie – za coś dobrego. W tym przypadku członek klasy wyższej może powiedzieć, że ideał ten jest zupełnie nieważny (uzyskując wynik 4), natomiast członek klasy robotniczej – że jest on bardzo ważny (uzyskując wynik 1). I jeden, i drugi udzieliliby odpowiedzi „prawidłowej”, zgodnej ze swymi obiektywnymi interesami klasowymi, ale wartości tej skali tego nie mierzą.

Starając się wyrazić postawy przedstawicieli różnych klas za pomocą jednego wskaźnika, zmodyfikowałem więc oryginalną skalę odpowiedzi w taki sposób, że wyższe wartości zmiennych dotyczących interesów politycznych identyfikują wyższy poziom świadomości. Rozważmy na przykład postawę wobec idei reprezentacji kompozycyjnej: członkowie klasy wyższej powinni się takiemu rozwiązaniu sprzeciwiać, natomiast członkowie klas robotniczej i chłopskiej powinni je popierać. W przypadku klasy wyższej więc wyższa wartość nowo utworzonej zmiennej „świadomość klasowa” wskazuje na większy sprzeciw wobec tego modelu. W przypadku klasy robotniczej i chłopskiej natomiast, wyższe wartości są świadectwem wyższego poparcia.

Podobna logika przyświecała konstrukcji zmiennych dotyczących przywództwa. W przypadku respondentów z klasy robotniczej lub chłopskiej wyższe wartości tych zmiennych identyfikują odpowiednio wyższy stan świadomości klasowej. Ponieważ w interesie politycznym klasy robotniczej leży wspieranie chłopskich liderów, wyższe wartości uzyskiwane przez reprezentujących ją respondentów wskazują na wyższą świadomość klasową. Odwrotnie ma się sprawa w przypadku klasy wyższej: nie jest w jej interesie

wysuwanie kandydatów na liderów z klasy chłopskiej, dlatego też wyższą świadomością klasową identyfikują odpowiednio niższe wartości.

Schemat analizy

Odpowiadając na pytanie: „Do jakiego stopnia klasy uświadamiają sobie swoje interesy polityczne?”, przeanalizuję najpierw średnie wartości wskaźników interesów politycznych. Pozwoli to na zarysowanie przybliżonego obrazu kierunku i wielkości „natężenia” interesów klasowych. Następnie przedstawię średnie dla zmiennych dotyczących świadomości klasowej, opierając się na założeniu, że wyższe wartości wskazują na wyższą świadomość. Wreszcie, aby scharakteryzować sumaryczną charakterystykę różnic między poszczególnymi klasami, uśrednię wyniki uzyskane dla interesów i świadomości klasowej.

Aby ustalić, czy odpowiedzi dotyczące interesów politycznych zależą od przynależności klasowej, czy też od innych czynników, zastosowałem analizę regresji logistycznej i regresji liniowej. W obu tych analizach zmiennymi zależnymi były niezmodyfikowane wskaźniki interesów politycznych.

Zmienne wyjaśniane, identyfikujące poparcie dla reprezentacji kompozycyjnej (jako postulowanego modelu) i przekonanie, że partie powinny mieć kandydatów z określonej klasy społecznej, zoperacjonalizowałem w postaci zero-jedynkowej, przypisując kod 1 respondentom stwierdzającym, że jest to „bardzo” lub „dość ważne”, a wszystkim pozostałym kod 0. Powód takiej dychotomizacji zmiennych był dwojaki. Po pierwsze, ze statystyk opisowych wynikało, że 81,1% respondentów udzieliło odpowiedzi od „bardzo ważne” do „dość ważne” i odsetek odpowiedzi w poszczególnych klasach nie różni się dramatycznie. Podejrzewam, że tak duże poparcie dla reprezentacji kompozycyjnej wynika z „efektu aprobaty” – respondenci udzielali takich odpowiedzi, jakich ich zdaniem oczekiwał ankier. Bardzo możliwe, że większość respondentów nie chciała uchodzić za niewrażliwych na niedolę grup pokrzywdzonych, w związku z czym deklarowała poparcie dla zróżnicowanej reprezentacji. Oczywiście odpowiedzi obciążone efektem „aprobaty” mogą nie odzwierciedlać trafnie rzeczywistego poparcia dla reprezentacji kompozycyjnej. Trzeba jednak pamiętać, że chociaż przedstawiono wiele dowodów na występowanie tego efektu, znaczna część respondentów w badaniu NORPOL wskazywała, że reprezentacja kompozycyjna jest nieważna. W każdym razie w celu osłabienia „efektu aprobaty”, zdefiniowałem te postawy w postaci dychotomicznej, koncentrując się na skrajnych postawach (na „ważne” znaczenie reprezentacji kompozycyjnej wskazało 27,7%). Szczegółowe omówienie tej kwestii przedstawia Dubrow (2006).

Zmienne niezależne obejmują przynależność klasową i inne czynniki: wykształcenie, miejsce zamieszkania i zainteresowanie polityką. Wpływ przynależności klasowej rozpatrywany jest w postaci kontrastu klasa wyższa (góra) – klasa robotnicza i chłopska razem (dół) z klasą średnią jako kategorią referencyjną. W modelach regresji logistycznej „wykształcenie” uwzględnione jest w postaci kategorialnej: więcej niż matura, mniej niż matura i osoby mające maturę jako kategoria referencyjna. Miejsce zamieszkania jest zmienną dychotomiczną (miasto = 1, wieś = 0), podobnie jak zmienna „zainteresowanie polityką” („Jak bardzo interesuje się Pan/Pani polityką?”; odpowiedź „zainteresowanie duże” lub „bardzo duże” = 1, a wszystkie pozostałe = 0). W analizach regresji przeprowadzonych metodą najmniejszych kwadratów wykształcenie i zainteresowanie polityką są zmiennymi ciągłymi, z wartościami uporządkowanymi w porządku rosnącym, od wartości niskich do wysokich. We wszystkich analizach pominięto odpowiedzi „nie wiem” i odmowy odpowiedzi.

Komentarza wymaga kwestia zastosowanego tu pomiaru świadomości klasowej. Postawy te mierzy się często za pomocą jednego wskaźnika będącego sumą odpowiedzi na kilka pytań. Wydaje się jednak, że z teoretycznego i analitycznego punktu widzenia lepszym rozwiązaniem jest oddzielne analizowanie ich elementów składowych. W sensie teoretycznym poszczególne wymiary świadomości klasowej wyodrębnia się z myślą o pomiarze odrębnych aspektów interesów politycznych w zakresie reprezentacji kompozycyjnej. Niekoniecznie musimy tu mieć do czynienia z monolitycznym, ukrytym konstruktom tkwiącym w umysłach reprezentantów poszczególnych klas – raczej są one odrębnymi komponentami świadomości. Z kolei, analitycznie rzecz biorąc, spójność wskaźników świadomości klasowej nie jest założeniem *a priori*, lecz wymaga weryfikacji empirycznej. Wykazał to Evans (1992), który przeprowadził szczegółową krytykę wskaźnika świadomości klasowej zaproponowanej przez Marshalla i in. (1988). Okazało się, że poszczególne wymiary tego sumarycznego konstruktów nie tworzą spójnej całości (czego dowodem były niskie współczynniki korelacji między jego zmiennymi składowymi i niski współczynnik *alfa* Cronbacha). Opierając się na wynikach tej analizy, Evans wskazuje na potrzebę dezagregacji zmiennych mierzących świadomość klasową, zaproponowanych przez Marshalla i innych po to, by sprawdzić, jak każdy wymiar z osobna nadaje się do pomiaru tych postaw. Podobny postulat sformułowali Gerteis i Savage (1998) na podstawie wtórnej analizy ustaleń Wrighta (1997: 267), pochodzących z porównawczego badania świadomości i konfliktu klasowego (*comparative project on class consciousness and class conflict*). Przedstawiona poniżej analiza świadomości klasowej również reprezentuje takie podejście.

Wyniki

W jakim stopniu klasy są świadome swoich interesów politycznych?

W tabeli 1 zamieszczone są średnie dla zmiennych identyfikujących interesy polityczne. Wbrew hipotezie, klasa wyższa bardziej skłonna jest popierać reprezentację kompozycyjną wszystkich klas społecznych. Z kolei, jeżeli chodzi o to, na ile ważne jest, by partie miały kandydatów pochodzących z własnej klasy społecznej, to przekonanie takie wyrażają najczęściej członkowie klasy chłopskiej. Przedstawiciele klasy chłopskiej stosunkowo najczęściej wyrażają również przekonanie, że największe jest zapotrzebowanie na liderów o pochodzeniu robotniczym i chłopskim. Zgodnie z hipotezą, najmniej skłonna jest odczuwać to zapotrzebowanie klasa wyższa. Wielkości tych średnich sugerują, że najwyższy poziom świadomości klasowej ma klasa wyższa i chłopi.

Tabela 1. Średnie wartości (odchylenia standardowe) zmiennych identyfikujących świadomość interesów politycznych w klasach społecznych

	Klasa wyższa	Robotnicy	Rolnicy	Ogółem
Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową „Jak ważne jest, by Sejm odzwierciedlał społeczeństwo pod względem proporcji klas społecznych?”	3,03 (0,88)	2,95 (0,89)	2,91 (0,89)	2,95 (0,89)
Moja partia powinna mieć kandydatów z mojej klasy społecznej „Jak ważne jest, by w partii, na którą chce Pani/Pan głosować, byli kandydaci z Pani/Pana klasy społecznej?”	2,97 (0,90)	2,91 (0,84)	3,16 (0,78)	2,92 (0,87)
Robotnicy potrzebni jako liderzy polityczni „Na ile robotnicy potrzebni są jako liderzy?”	4,79 (2,55)	6,35 (2,98)	6,79 (2,76)	5,97 (2,89)
Rolnicy potrzebni jako liderzy polityczni „Na ile rolnicy potrzebni są jako liderzy?”	4,78 (2,51)	6,19 (2,97)	6,82 (2,67)	5,89 (2,86)

W tabeli 2 przedstawiono średnie i odchylenia standardowe dla zmiennych charakteryzujących świadomość klasową. Nie wchodząc w szczegółową interpretację, skupię się na najważniejszych aspektach. Wbrew oczekiwa-

niom, w kwestii reprezentacji politycznej (pytanie: „Do jakiego stopnia ważne jest, by skład Sejmu odzwierciedlał skład społeczeństwa pod względem proporcjonalnego udziału poszczególnych klas społecznych?”) najniższy poziom świadomości klasowej wykazuje klasa wyższa, najwyższy zaś – chłopi. Jeśli natomiast chodzi o kwestię przywództwa (pytanie: „Jak ważne, by w partii, na którą chce Pani/Pan głosować, byli kandydaci z Pani/Pana klasy społecznej?”), to najwyższy poziom świadomości, zgodnie z hipotezą, wykazuje klasa wyższa.

Tabela 2. Średnie wartości i odchylenia standardowe świadomości klasowej zmiennych identyfikujących świadomość interesów politycznych^a

Świadomość klasy społecznej	Klasa społeczna		
	Klasa wyższa	Robotnicy	Rolnicy
Wszystkie wskaźniki bez wyjątku	4,87	4,55	4,83
Wszystkie wskaźniki z wyjątkiem „Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową”	5,83	5,06	5,41
Odpowiedź zgodna z zakładanym interesem klasowym			
Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową „Jak ważne jest, by Sejm odzwierciedlał społeczeństwo pod względem proporcji klas społecznych?”	Od bardzo ważne (1) do zupełnie nieważne (4) Średnia = 1,95 S.D. = 0,85	Od bardzo ważne (4) do zupełnie nieważne (1) Średnia = 3,03 S.D. = 0,77	Od bardzo ważne (4) do zupełnie nieważne (1) Średnia = 3,10 S.D. = 0,71
Moja partia powinna mieć kandydatów z mojej klasy społecznej „Jak ważne jest, by w partii, na którą chce Pani/Pan głosować, byli kandydaci z Pani/Pana klasy społecznej?”	Od zupełnie nieważne (1) do (4) bardzo ważne Średnia = 3,01 S.D. = 0,88	Od zupełnie nieważne (1) do (4) bardzo ważne Średnia = 2,93 S.D. = 0,84	Od zupełnie nieważne (1) do (4) bardzo ważne Średnia = 3,15 S.D. = 0,79
Robotnicy potrzebni jako liderzy polityczni „Na ile robotnicy potrzebni są jako liderzy?”	Od 0 = najbardziej potrzebni do 10 = najmniej potrzebni Średnia = 7,26 S.D. = 2,41	Od 0 = najmniej potrzebni do 10 = najbardziej potrzebni Średnia = 6,39 S.D. = 2,90	Od 0 = najmniej potrzebni do 10 = najbardziej potrzebni Średnia = 6,40 S.D. = 2,38
Rolnicy potrzebni jako liderzy polityczni „Na ile rolnicy potrzebni są jako liderzy?”	Od 1 = najbardziej potrzebni do 11 = najmniej potrzebni Średnia = 7,23 S.D. = 2,35	Od 9 = najbardziej potrzebni do 1 = najmniej potrzebni Średnia = 5,86 S.D. = 2,53	Od 11 = najbardziej potrzebni do 1 = najmniej potrzebni Średnia = 6,68 S.D. = 2,79

^a Im wyższa wartość, tym większa świadomość klasowa.

W górnej części tabeli zamieszczone są średnie poziomy świadomości klasowej interesów politycznych dla poszczególnych klas. „Świadomość klasowa” jest wypadkową kilku zmiennych uwzględnionych w tabeli 1. Analiza średnich jest prostym sposobem pomiaru relatywnego poziomu świadomości klasowej w poszczególnych klasach społecznych. Obliczyłem dwie średnie: jedną z uwzględnieniem pytania: „Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową”, i drugą z wyłączeniem tego pytania. Powtórzenie analizy dla dwóch wariantów pomiaru świadomości klasowej miało na celu sprawdzenie efektu nieoczekiwanie wysokiego poparcia klasy wyższej dla reprezentacji kompozycyjnej. Na pierwszy rzut oka można tak wysokie poparcie interpretować jako anomalie, która może zaciemniać „prawdziwy” charakter świadomości klasowej.

Tabela 3. Siła zależności między zmiennymi identyfikującymi świadomość interesów politycznych a wybranymi zmiennymi. Parametry w modelu regresji logistycznej

	Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową			Moja partia powinna mieć kandydatów z mojej klasy społecznej		
	b	S.E.	Exp(B)	b	S.E.	Exp(B)
Klasa wyższa	0,110	0,141	1,116	0,280	0,210	1,323
Klasa robotnicza	-0,029	0,104	0,971	0,204	0,177	1,226
Rolnicy	-0,125	0,161	0,883	0,734**	0,239	2,083
Wykształcenie: niższe niż średnie	-0,045	0,102	0,956	-0,300	0,166	0,741
Wykształcenie: wyższe niż średnie	-0,021	0,128	0,979	0,061	0,197	1,063
Miasto a wieś	0,035	0,091	1,036	-0,052	0,147	0,949
Wysoka świadomość interesów politycznych	0,495***	0,112	1,640	0,047	0,159	1,049
Constans	-1,048***	0,109	0,351	-1,141***	0,179	0,320
<i>Log-likelihood</i>		3783,306			1470,260	
<i>Chi²</i>		25,329**			14,436*	
<i>Cox and Snell R²</i>		0,01			0,01	
N	3323			1336		

*** p<0,001 ** p<0,01 *p<0,05.

Okazuje się, że zastosowanie alternatywnych sposobów pomiaru niewiele zmienia. W obu przypadkach chłopci i klasa wyższa mają podobny poziom świadomości klasowej, przy czym jest on wyższy od poziomu świadomości

klasowej robotników. Prawidłowość ta rysuje się jeszcze wyraźniej przy odrzuceniu deklarowanego stosunku respondentów do reprezentacji kompozycyjnej.

W celu przetestowania tych zależności przy kontroli innych czynników posłużyłem się analizą regresji. W tabeli 3 zamieszczone są parametry używane w modelach regresji logistycznej. W pierwszym modelu, w którym kontrolowano poziom wiedzy politycznej, związek z przynależnością klasową jest nieistotny statystycznie, a wszystkie współczynniki regresji dla „klas” układają się w kierunku odwrotnym, niż zakładano w hipotezach. Jedynym istotnym wyznacznikiem przekonania, że „Sejm powinien być odzwierciedleniem struktury klasowej” jest świadomość interesów klasowych. W drugim modelu istotny wpływ na przekonanie, iż ważne jest, aby partia, „na którą chce Pan/Pani głosować, miała kandydatów do Sejmu pochodzących z tej samej co Pan/Pani klasy społecznej”, ma przynależność do klasy chłopskiej, niemniej jednak wszystkie inne zmienne „klasowe” nie mają tak istotnego znaczenia, jak to wynika z przyjętych hipotez.

Tabela 4. Siła zależności między zmiennymi identyfikującymi świadomość interesów politycznych a wybranymi zmiennymi. Parametry w modelu regresji liniowej

	Potrzebni jako liderzy					
	Robotnicy			Rolnicy		
	b	S.E.	B	b	S.E.	B
Klasa wyższa	-0,47***	0,17	-0,05	-0,44***	0,17	-0,05
Klasa robotnicza	0,31**	0,13	0,05	0,23**	0,12	0,04
Rolnicy	0,51**	0,19	0,05	0,54**	0,19	0,06
Wykształcenie	-0,50**	0,08	-0,13	-0,42***	0,08	-0,11
Miasto a wieś	-0,39***	0,11	-0,06	-0,56***	0,11	-0,09
świadomość interesów politycznych	0,15***	0,05	0,05	0,18***	0,05	0,06
<i>Constans</i>	6,40***	0,27		6,22***	0,27	
R ²		0,06			0,06	
N		3401			3405	

*** p<0,001 ** p<0,01 *p<0,05 †p<=0,10.

Tabela 4 zawiera wyniki testów dla modeli regresji liniowej, które okazują się w zadowalającym stopniu dopasowane do danych. Wskazują one,

że Polacy, mieszkający w mieście, mający wyższe wykształcenie i należący do klasy wyższej, nie odczuwają potrzeby posiadania liderów pochodzenia chłopskiego czy robotniczego. Postawa ta jest zgodna z obiektywnymi interesami politycznymi tych osób. Faktem zasługującym na uwagę jest „negatywny” wpływ wykształcenia i miejsca zamieszkania na świadomość klasową (w obu modelach współczynniki regresji dla tych zmiennych mają znak ujemny). Wynika stąd, że wpływ wykształcenia i miejsca zamieszkania znosi dodatni wpływ przynależności do klasy robotniczej lub chłopskiej. Zauważmy również, że nawet gdy kontroluje się wpływ zainteresowań politycznych, samo wykształcenie wystarczy, aby osłabić wpływ przynależności do klasy chłopskiej na deklarowanie właściwych zainteresowań politycznych.

Dane w tabeli 5 dostarczają odpowiedzi dotyczącej siły korelacji między zmiennymi identyfikującymi różne aspekty świadomości klasowej. Faktem rzucającym się w oczy jest brak silnych związków. Zwróćmy uwagę na występowanie słabej zależności między poparciem dla reprezentacji kompozycyjnej jako modelowego rozwiązania i reprezentacji kompozycyjnej jako strategii zwiększania reprezentacji politycznej. Żaden z tych wymiarów nie jest skorelowany z ogólnym zapotrzebowaniem na liderów robotniczych i chłopskich. Istnieje natomiast silna korelacja między zapotrzebowaniem na liderów robotniczych i zapotrzebowaniem na liderów chłopskich. Ustalenia te sugerują brak przesłanek uzasadniających potrzebę konstrukcji jednego zagregowanego wskaźnika świadomości klasowej, identyfikującego wszystkie te zmienne.

Tabela 5. Współczynniki korelacji między zmiennymi identyfikującymi świadomość interesów politycznych

	Sejm powinien odzwierciedlać strukturę klasową	Moja partia powinna mieć kandydatów z mojej klasy społecznej	Robotnicy potrzebni jako liderzy	Rolnicy potrzebni jako liderzy
Moja partia powinna mieć kandydatów z mojej klasy społecznej	0,06*	–		
Robotnicy potrzebni jako liderzy	0,01	0,01	–	
Rolnicy potrzebni jako liderzy	-0,02	0,02	0,89**	–

** $p < 0,01$ * $p < 0,05$.

Podsumowanie i dyskusja

Wnioski metodologiczne płynące z tej analizy są następujące. Formułując trafne pytania w badaniu sondażowym, można zidentyfikować świadomość klasową interesów *stricte* politycznych. Dane sondażu NORPOL wyjątkowo dobrze nadają się do rozpoznawania określonego typu interesów politycznych, a mianowicie reprezentacji kompozycyjnej. Fakt, iż przedstawiciele różnych klas społecznych potrafili konsekwentnie odpowiadać na pytania zgodnie ze swoimi interesami politycznymi, świadczy o tym, że sytuacja sondażowa, w której respondentów pytamy wprost, jako członków określonej klasy społecznej, o ich interesy polityczne, jest dobrym sposobem pomiaru świadomości klasowej.

Stwierdzony fakt niespójności wymiarów klasowej świadomości interesów politycznych pozwala przypuszczać, że właściwym podejściem do pomiaru tych postaw jest dezagregacja zmiennych składowych. Mimo że tworzenie sumarycznych wskaźników, złożonych z różnych wymiarów świadomości klasowej, jest jednym z możliwych rozwiązań, nie powinno się *a priori* zakładać, że istnieje jeden, monolityczny, ukryty konstrukt klasowej świadomości interesów politycznych.

Co do meritum, dwa wyniki warte są odnotowania. Po pierwsze, klasa wyższa i klasa chłopska mają podobny poziom świadomości klasowej. Ujawniła się przy tym pewna anomalia, a mianowicie klasa wyższa była bardziej skłonna popierać kompozycyjną reprezentację wszystkich klas społecznych. Czy mamy tu do czynienia z fałszywą świadomością czy też z liberalizmem klasy wyższej? Prawdopodobnie z tym drugim, ponieważ klasa wyższa wyraźnie ujawniła większe poczucie świadomości klasowej w innych wymiarach.

Po drugie, klasa robotnicza i chłopi mają podobne interesy polityczne, choć różny poziom świadomości klasowej z wyjątkiem postrzeganego zapotrzebowania na liderów robotniczych i chłopskich. O czym to świadczy? Czy o wzajemnej solidarności robotników i chłopów? Aby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba oddzielić świadomość własnych interesów od afektywnej solidarności (Evans 1992). Interesy polityczne, podobnie jak ekonomiczne, mogą należeć raczej do sfery interesów własnych aniżeli do sfery poczucia przynależności wewnątrzgrupowej. Bardzo możliwe, że odpowiedzi chłopów i robotników zakorzenione są w mieszaninie własnych interesów oraz poczucia przynależności i solidarności klasowej (Surridge 2007).

Wreszcie, dlaczego chłopi mają tak niską reprezentację kompozycyjną, mimo dużej świadomości klasowej? Możliwym powodem może być to, że partie polityczne, które postrzegane są jako prawomocna reprezentacja klasy

społecznej, mogą zwiększyć świadomość klasową, zmniejszając zarazem zasoby władzy tych, których reprezentują. Partie polityczne broniące klasowych interesów twierdzą, że służą interesom danej klasy, nie umożliwiając bezpośredniego udziału we władzy w postaci kompozycyjnej reprezentacji. W ramach swoich kultur organizacyjnych partie czerpią z doświadczeń reprezentowanej przez siebie podgrupy. Dlatego członkom danej klasy może się wydawać, że „ich” partia posiada cechy reprezentacji kompozycyjnej. Partia i reprezentacja kompozycyjna to wszak nie to samo, ponieważ partia musi mieć stały dopływ z podgrupy, by utrzymać poziom doświadczeń ucieleśniony w partyjnych reprezentantach. Jednak w miarę spadku procentowego udziału tych przedstawicieli, dopływ ten ulega zmniejszeniu. Jeśli chodzi o chłopów, to PSL postrzegana była jako prawomocny przedstawiciel ich politycznych interesów. W istocie chłopci zamienili reprezentację kompozycyjną na partię delegacyjną. Jaki jest tego efekt – duża świadomość klasowa klasy chłopskiej przy jednoczesnym spadku jej władzy.

Świadomość klasowa okazała się użyteczną kategorią analityczną prawdopodobnie dlatego, że zawiera w sobie duży potencjał eksplanacyjny jako zmienna „oszczędna” (w sensie konstytuujących ją zmiennych składowych), w analizach mających na celu wyjaśnianie procesów formowania się i trwałości klas. Jednak ostatecznym argumentem na rzecz analitycznej przydatności tej zmiennej jest empiryczne wykazanie, że istnieje związek między świadomością klasową interesów politycznych a działaniami klas.